

ВІЙНА, НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ТА ПОЗИЦІЯ ІСТОРИКА

Ростислав ПИЛЯВЕЦЬ,

*кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідділу
досліджень історичних трагедій народів України
Українського інституту національної пам'яті,
полковник у запасі*

Пилявець Ростислав. *Війна, національна пам'ять та позиція історика.*

У статті автор наводить факти важкої ціни Другої світової війни для українського народу, піднімає актуальні і контроверсійні питання: чи була війна вітчизняною для українців і кого вважати героями війни?

Ключові слова: *війна, історична пам'ять, національна пам'ять, національне примирення.*

Пилявець Ростислав. *Война, национальная память и позиция историка.*

В статье автор излагает факты тяжелой цены Второй мировой войны для украинского народа, затрагивает актуальные и спорные вопросы: была ли война отечественной для украинцев и кого считать героями войны?

Ключевые слова: *война, историческая память, национальная память, национальное примирение.*

Pylyavets Rostislav. *War, national memory and the position of historian.*

The article cites facts heavy cost of World War II for the Ukrainian people, raises important and controversial question: whether the war for Ukrainian domestic and war heroes who should be considered?

Keywords: *War, historical memory, national memory, national reconciliation*

Напевне, жодна інша історична подія не залишила такої глибокої рани у пам'яті народній і душах людських, як Друга світова війна – війна небувалих масштабів, що розколола не тільки світ, а й цілі епохи. Значення її в історії людства непересічне – вона належить до тих доленосних подій, результати і наслідки яких на багато десятиліть наперед визначили майбутнє країн і народів світу.

Проте, Друга світова війна не лише вкрай важлива подія. Вона є надзвичайно складним і багатовимірним явищем. З одного боку, це найбільша за своїми проявами і наслідками трагедія в історії людства, що завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які вона пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їх домівки і усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробуванням для людей, народів, країн, людства загалом і попри свою тотальну бруталність, вона виявила яскраві приклади людської гідності, стійкості, мужності, відваги, самопожертвування, героїзму, «людяності у нелюдяний час». І, нарешті, минула світова війна – це важливий і вкрай актуальний історичний урок сучасному і майбутньому поколінням.

Чи не найбільший свій чорний і кривавий слід Друга світова війна залишила в Україні. На плаху війни, у вир якої українці потрапили не з власної волі, було покладено неосяжно велику (яку точно – встановити неможливо) кількість людських життів її синів і дочок. За різними підрахунками, Україна у роки війни втратила загиблими внаслідок бойових дій, окупації, репресій, голоду, епідемій і хвороб від 7 до 10 млн. людей. І це лише прямі безповоротні людські втрати нашої країни. Значно більшими є втрати демографічні. Фахівці припускають, що загальний показник демографічних втрат українців може сягати 13–17 млн. осіб, тобто від чверті до третини (!) усього довоєнного населення України [1; 5; 6; 8; 9; 11; 13].

22 червня в Україні відзначають сумну дату – День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни. Цей день, коли 70 років тому Україна опинилася в епіцентрі небувало масштабних та інтенсивних воєнних дій, трагічною сторінкою увійшов у життя мільйонів наших співвітчизників. Війна давно завершилася, але душевні рани, завдані нею, ще остаточно не загоїлися. З кожним роком залишається все менше й менше учасників і свідків тих подій, проте суспільство зберігає пам'ять про всенародну трагедію і людський подвиг. Та, на жаль, Друга світова війна, а передусім – суспільна історична пам'ять про неї, залишається «полем битви», що розколює українське суспільство. «Лінія фронту» цієї затаїтої «битви» за пам'ять проходить через ставлення і відповіді на кілька болючих проблемних питань, передусім, таких:

– чи була ця війна Великою Вітчизняною для українського народу?

– чи стала спільна перемога у війні з нацистами та їх союзниками Великою Перемогою для України і українців (з погляду їхньої подальшої долі)?

– кого в Україні вважати героями війни – воїнів Червоної Армії та учасників радянського руху Опору (партизанів і підпільників) чи вояків УПА та інших формувань українського національно-визвольного руху?

Щодо останнього, слід визнати: всі спроби примирення ветеранів УПА і Червоної Армії «згори» завершувалися невдачами. Надто глибокими виявилися душевні й фізичні рани, взаємні образи. Але чи праві ті, хто вважає, що час здатний їх втамувати? Можливо, проте цей термін може виявитися занадто довгим. Адже носіями конфронтаційних свідомостей і поглядів є не лише ветерани, а й їх нащадки: діти, онуки, правнуки, і головне – певні політичні сили (як усередині країни, так і поза її межами), що свідомо зіштовхують людей і розколюють суспільство, категорично не сприймаючи, відкидаючи і «викриваючи» погляди й бачення іншої сторони та войовничо нав'язуючи соціуму лише «свою правду».

Питання історичної пам'яті про Другу світову війну, її актуальності і значення, сутності, змісту і особливостей, джерел, механізмів і шляхів формування розглядалися багатьма вітчизняними фахівцями, передусім істориками та політологами [2; 3; 6; 7; 10; 12]. Проте ця проблема надто багатовимірна і складна, а тому вирішити її теоретично, а особливо на практиці вкрай важко.

Так, сучасна історична пам'ять про Другу світову війну в українському суспільстві не є чимось всезагальним, спільним і усталеним. Як свідчать результати проведених протягом останніх років соціологічних опитувань (які можна вважати певним дзеркалом і «вимірювачем температури» історичної пам'яті суспільства), попри те, що історичний період Другої світової війни сприймається всіма віковими групами громадян України з повагою і відчуттям значущості, ця війна все ще залишається тим чинником історичної пам'яті українців, який продовжує розколювати їх політично, ідеологічно і ментально. Для ілюстрації наведемо лише основні результати соціологічних опитувань, проведених Центром політичних та економічних досліджень ім. О. Разумкова у період 2003–2011 рр. з питань ставлення українців до свята 9 травня та назви минулої війни.

На запитання **«Незабаром Україна святкуватиме День Перемоги [9 травня]. Визначте, будь ласка, своє ставлення до цього свята»** були отримані такі відповіді (у %) [15; 16; 17; 18; 20]:

	Квітень					
	2003	2007	2008	2009	2010	2011
Для мене це дійсно велике свято	71,7	72,5	65,3	68,5	74,9	70,0
Для мене це звичайне свято, як і інші офіційні свята	21,6	21,8	26,4	21,3	19,2	23,6
Для мене це не свято, а звичайний вихідний день	5,5	4,8	5,8	7,1	4,1	3,8

	Квітень					
	2003	2007	2008	2009	2010	2011
Для мене це не свято, і я вважаю, що цей день має бути робочим	0,7	0,8	1,1	1,5	0,9	0,9
Важко відповісти	0,5	1,0	1,4	1,6	0,8	1,6

На запитання **«З якою назвою війни проти фашизму Ви більше згодні?»** (відразу зауважимо одну суттєву некоректність у формулюванні питання, а саме вживання терміну «фашизм» замість поняття «нацизм», адже «націонал-соціалізм» і «фашизм» не тотожні поняття – прим. авт.) були отримані такі відповіді (у %) [16; 17; 18; 19; 21]:

	квітень	гру-	квіт-	квіт-	квіт-	квіт-
	2003	день	тень	тень	тень	тень
	2003	2005	2007	2009	2010	2011
Велика Вітчизняна війна	61,9	56,9	69,8	64,6	69,2	66,2
Друга світова війна	26,9	31,0	23,3	26,2	24,7	28,6
Германсько-радянська війна	5,2	5,4	2,8	5,2	2,2	2,1
Інше	0,2	0,9	0,4			0,3
Важко відповісти	5,8	5,9	3,8			2,8

Ми можемо констатувати, що зберігається досить стаке ставлення до Дня Перемоги як до великого народного свята. Проте, тут є значні регіональні відмінності. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного у квітні 2007 р., у Західному регіоні України День Перемоги великим святом вважали менше половини опитаних (43,3%), а майже кожен п'ятий (19,3%) не вважав цей день святом [17]. А от що стосується назви війни, то тут в цілому по країні до двох третин опитаних підтримує назву Велика Вітчизняна війна і понад чверть схильні називати її Другою світовою. І знову суттєві розбіжності між Заходом і Сходом. На Заході прихильників назви

Друга світова війна значно більший відсоток ніж в цілому по Україні. Так, у 2009 році в Західному регіоні їх було майже стільки ж (39,0%), як і прихильників назви Велика Вітчизняна війна (39,5%).

Попри це, необхідно зауважити, що постановка останнього питання (щодо назви війни) ігнорує цілком очевидне з погляду історичної науки. Між назвами «Друга світова війна» і «Велика Вітчизняна війна», на наш погляд, немає протиріччя, адже це не зовсім тотожні явища. Світова спільнота з Другою світовою війною ототожнює воєнні події, які розпочалися в Європі нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року і закінчилися підписанням Японією акту беззастережної капітуляції 2 вересня 1945 року. А воєнне зіткнення між Німеччиною та СРСР відбувалося у межах цієї війни, і в країнах Заходу визначається по-різному: «воєнні дії на Східному фронті» (у Великобританії, США та інших англомовних країнах), «Німецько-Радянська війна», «Східний (або Руський) похід» (в історіографії сучасної Німеччини). Воно розпочалося 22 червня 1941 року вторгненням військ Третього Рейху та його європейських союзників на територію Радянського Союзу і завершилося 8 (9) травня 1945 року офіційним визнанням з боку німецького військового командування своєї поразки. Вже після її завершення, в СРСР за цією війною закріпилася офіційна назва «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 років». Щоправда, до неї ще долучили так званий особливий період – воєнні дії Радянської Армії проти Квантунської армії японських військ у Маньчжурії та Кореї (9 серпня – 2 вересня 1945 р.).

В Україні ніхто не заперечує, що це була велика війна, проте тривають запеклі суперечки (переважно не наукові, а політичні чи ідеологічні), чи була ця війна справді вітчизняною для українського народу. Але хто б і як не ставився до неї, по суті, ця війна була визвольною війною Радянського Союзу проти навали нацист-

ської Німеччини та її союзників. І, безумовно, її слід розглядати як найвагомішу складову Другої світової війни.

Про суперечливість і контрверсійність історичної пам'яті українців про Другу світову війну яскраво свідчить їх ставлення до ідеї примирення ветеранів ОУН-УПА та Радянської Армії. Сприйняття громадянами України такої ініціативи вкрай неоднозначне. За результатами цього річного опитування, така ідея має прихильників (34,6%) менше, ніж противників (37,2%). Ще понад чверть опитаних поставилися до цієї ініціативи байдуже або не змогли відповісти на питання (відповідно 13,9% і 14,3%). При цьому, ідея примирення ветеранів радянської та німецької армій знайшла більше прихильників (38,1%) ніж противників (31,7%) [14; 21]. І цей факт наштовхує на певні думки, зокрема, й таку: у роки минулої війни точилася не менш кривава та ще більш трагічна братовбивча, по суті, громадянська війна. На превеликий жаль, вона продовжується як «холодна» війна і в наш час, лише в інших вимірах – у боротьбі непримиренних історичних пам'ятей, ідеологічних і політичних засад.

Фактично, як показує сегмент пам'яті саме про цей історичний період, національної пам'яті (у її розумінні як історичної пам'яті не лише титульного етносу, а нації як усього народу країни) в Україні не існує. Досить суттєвими виявилися регіональні й ідеологічні відмінності, що стали чинниками існування різних, підчас протилежних і суперечливих концептуальних поглядів і моделей історичної пам'яті. З цього випливає незаперечний висновок: формування української нації як єдиної спільноти Української держави не завершено, процес творення нашої нації триває, причому відбувається це дуже складно і хворобливо.

Пересічному громадянину важко досягнути ті глибинні процеси, які є чинниками і рушіями боротьби за пам'ять. Проте він свідомо (на основі власних переконань, світосприйняття та досвіду, досвіду своїх батьків, родичів, певної спільноти) чи під-

свідомо обирає для себе ту чи іншу позицію. Йому невідомо, а то й неважливо, що фактично між собою змагаються не стільки дві правди, скільки два міфи. З цього приводу слід прислухатися до міркувань українського історика Олександра Зайцева. Він зазначає, що боротьба, яка точиться в Україні за колективну пам'ять, – це, по суті, змагання двох міфів: радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» і українського національного міфу «боротьби за волю і незалежність», центральне місце в якому посідає ОУН-УПА. І пам'ять про війну є лише одним із полів битви двох історичних міфологій: української національно-державницької у консервативній, ліберальній та інтегрально-націоналістичній версіях, та проросійської з різновидами радянським, слов'янсько-православним і євразійським [7].

При цьому підкреслюється, що міф не тотожний фальсифікації історії. Ті, хто його продукує й поширює, можуть щиро прагнути історичної правди. Проте їхня «правда» є «правдою» тільки для певної спільноти, і її цінність вбачають не у відповідності фактам, а у здатності підтримувати існування спільноти й мобілізувати її на спільні дії. При цьому, обидві сторони, прибічники й симпатичні кожного з міфів ідеалізують «своїх» і «викривають», а то й демонізують «чужих» за допомогою як дійсних історичних фактів, так і вигаданих, або відповідним трактуванням цих фактів. Для творців і поширювачів міфів питання об'єктивності і слідування історичним фактам другорядне. Воно важливе лише тією мірою, наскільки вони (ці факти) сприяють зміцненню їхнього міфу. Якщо ж ті або інші факти не вписуються у конструкцію міфу, то вони відкидаються (замовчуються, перевертаються, заперечуються, оголошуються фальсифікацією), адже руйнують створений міф.

Звичайно, слід мати на увазі, що формувалися ці міфи різними (різнонаговими) суб'єктами – радянський міф створювався централізовано потужною пропагандистською машиною держави, а український націоналістичний – розрізненими, іноді

конфліктуючими між собою, емігрантськими колами та їх інституціями. Отже і можливість впливу на суспільство, на пересічних громадян були абсолютно різними.

Разом з тим, слід зазначити, що обидва міфи, незважаючи на їх кардинальну ідеологічну відмінність один від одного, по суті, подібні – вони є сумішшю правди, напівправди і неправди, а тому не будуть повною мірою сприйматися і поділятися усім суспільством країни. Міф залишається міфом, поки він суперечить реальним фактам минулого. А значить, це тимчасове явище, і рано чи пізно будь-який міф буде розвіяний судом історії.

Знову ж таки, поділяючи думку О. Зайцева, зауважимо: офіційні проекти формування історичної пам'яті в Україні за всі минулі роки незалежності не виходили за межі історичної міфології, намагаючись поєднати міфи, які є, по суті, несумісними. «Вихід можливий лише у принциповій деміфологізації історії війни. Суперечки про те, кому слід ставити пам'ятники, а кого таврувати ганьбою, повинні поступитися спробам зрозуміти глибинні мотиви вчинків людей минулого, які не вкладаються у прокрустове ложе героїко-романтичних інтерпретацій» [7].

Нашому історичному товариству не слід на заміну старих розвіяних часом історичних міфів створювати нові, підбираючи, підганяючи і підтасовуючи під них відомі чи навіть вигадані факти, та виправдовуючи це якоюсь вищою доцільністю. Ми маємо бачити головну нашу ціль у слідуванні історичній правді, а якщо бути більш точним – у встановленні історичної істини. Вважаю, що слід погодитися з думкою про те, що історик повинен шукати не так правду (бо правда може бути не одна, і ці правди іноді суперечать одна одній), як істину. А істина, під яким кутом зору ти на неї не дивись, – одна-єдина. Вона не завжди красива, солодка і приємна, часом буває з присмаком гіркоти, приземленою, навіть шокуючою і жорстокою, але вона *дійсна*.

Отже, на наш погляд, неодмінною умовою наукової діяльності і водночас край важливим завданням кожного історика є те, щоб, шукаючи, встановлюючи і висвітлюючи факти про події минулого, бути об'єктивним і незаангажованим, максимально послідовним і незалежним від політичних уподобань, давати подіям минулого науково обґрунтовані, чіткі, але разом з тим зважені оцінки і толерантні пояснення з урахуванням усіх чинників, які мали вплив на досліджувані події, явища і факти. Адже історична наука, доробки істориків, особливо ті з них, що стосуються найбільш важливих, вузлових

суспільних подій і явищ вітчизняної і світової історії, значною мірою впливають на свідомість та історичну пам'ять особи, соціальних груп, суспільства в цілому, зрештою, на формування офіційної пам'яті (яку плекають державні мужі з метою єднання нації, суспільної злагоди, зміцнення влади та підвищення авторитету держави і ролі країни на міжнародній арені) і, головне, національної пам'яті усього народу країни. А пам'ять про Другу світову і Велику Вітчизняну війну – це для нас, українців, і всіх громадян України – один з наріжних каменів нашої історичної та національної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Гол. ред. колегія (голова І. Герасимов, заст. голови І. Муковський і П. Панченко, відп. секр. Р. Вишневський). – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000.
2. Веденєєв Д. Лисенко О. До проблеми формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни // <http://www.memory.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/804/19.doc>
3. В'ятрович В. Велика нічия // Українська правда. – 2009. – 4 листопада // <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/11/4/4289586/>
4. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41).
5. Гунчак Т. Втрати українців під час Другої світової війни // Сучасність, 1992. – № 7. – С. 32–37.
6. Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упорядники : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – Київ-Ніжин : Вид. ПП Лисенко М. М., 2010.
7. Зайцев О. Війна міфів про війну в сучасній Україні // <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/ukr/Zaitsev.doc>
8. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999.
9. Король В. Військові втрати народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С.20–26.
10. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.
11. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996.
12. Симоненко І. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4 (9). – С. 44–54.
13. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 5–9.
14. <http://www.istpravda.com.ua/2011/04/29/37267/>
15. http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/poll.php?poll_id=78
16. http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php/files/category_journal/news.php?news_id=336
17. http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=34
18. http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=371
19. http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286
20. <http://www.razumkov.org.ua/ukr/tag.php?t=135>
21. <http://www.razumkov.org.ua/upload/9tavnia2011.doc>